

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2007-2008

Marmaray-Üsküdar Kazılarında Ortaya Çıkarılan Antik Khryso polis Kenti Dr. Şehrazat Karagöz

İstanbul'daki bütün temel kazılar, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin denetiminde, kurumun görevlendirdiği uzmanlar tarafından yapılır. Marmaray Projesi, 2004 yılının Mart-Nisan aylarında gündeme geldiğinde daha önce arkeolojik incelemesi tarafımızdan yapılmıştı. Burada size kısaca sadece Türkiye'de değil, uluslararası platformda büyük bir projeyi, Türkiye'nin en büyük devlet projelerinden birini tanıtmak istiyorum.

77 kilometrelik Gebze-Halkalı arasındaki geçiş yolunun en önemli kısmı, Boğaz'ın altından, yaklaşık 60-80 metre derinliğinden geçiyor. Aradaki banliyöler kuvvetlendiriliyor, değiştiriliyor ve eski yapıları da korunuyor. Üsküdar kazma vurulan ilk yer, yani projenin başladığı alan olması bakımından önem taşıyor. Osmanlı İmparatorluğu zamanında da bu projeler gündeme gelmişti. Bunlardan biri 1860'ta Sultan Abdülaziz zamanında yapılmış olan Belediye Şehir Müzesi'nden getirildi ve müzemizde sergileniyor. Projede deniz dibine ayaklar yapılmış ve iki tarafta da bir geçiş yolu bulunuyor. Diğer bir proje 1902'de Sultan Abdülhamid zamanında "Tünel-i Bahri" olarak yapılan projedir. Boğaz'dan geçiş ise tarihte zaten vardır. Persler Anadolu'yu istila ettiği zaman M.Ö. 546-547 yıllarında Lidya İmparatorluğu yıkılır, Sardes ele geçirilir. Persler açtır, ama zorlu savaşçılardır; hızlarını alamazlar ve Trakya'yı istila ederek Attika'ya kadar ilerlerler.

Denizi de birbirine bağı sandallardan oluşan bir köprüyle geçerler. Antik kaynakların satırlarında bu bilgilere rastlıyoruz.

Üsküdar'ın tarihsel coğrafyası önemli bir konumdadır. Topkapı Sarayı'nın bulunduğu Sarayburnu'nu gösteren resimde görüldüğü üzere, tarihi yarımada'nın karşısındadır. Bu durumu ile hem Anadolu'dan geliş hem de Anadolu'dan son noktadır ve Byzantion kenti için önemlidir. Bugün bizim yer aldığımız Üsküdar meydanının kuzey alanı ise akropolün etekleridir; burada doğu-batı, kuzey-güney doğrultusunda önemli deniz yollarının üstünde olan harika bir coğrafyadan söz ediyoruz. Bu coğrafyada içlere kadar giden iki dere yatağı bugün trafik yolu olarak kullanılıyor. Bülbül ve Çavuş dereleri ağız dar olan bir antik limandır. Kız Kulesi M.Ö. 7. yüzyıllara dayanan bir gözetleme kulesi olmalıdır. Kazılar sonucunda o tarafta M.Ö. 7. yüzyıldaki ilk yerleşime ait izler olduğunu düşünüyoruz. Üsküdar'ın içlerine doğru muhteşem bir düzlük söz konusudur ki, burası tarihsel antik limandır.

Antik devirde M.Ö. 7. yüzyılda Batı dünyasına baktığımızda Ege'de müthiş bir kıtlık yaşandığını görüyoruz. Yeni yerler aramak için yasaların çıkarıldığı bu döneme "kolonizasyon devri" diyoruz. Örneğin, Thera Adası'nda ailedeki iki erkekten biri yurdundan ayrılmak zorunda kalmış, bir kurucu önderliğinde gemilerle yola çıkılarak yine kurucuların emirleri doğrultusunda uygun bir liman aranmıştır. Uygun limanların en önemli özelliği savunma amaçlı akropollerinin ve karadan içeri doğru giden su yollarının olmasıdır. M.Ö. 7. yüzyılda böyle kentlerin sayısı oldukça fazladır. Bütün Karadeniz'de koloni kentler kurulur.

Üsküdar'da daha önce böyle bir kazı yapılmamıştı; çünkü bir kent merkezi olan Üsküdar'ın ortasındaki bir cadde kazı yapmaya için elverişli değildi. Bunun yanlışlığı veya doğruluğu tartışılmakla birlikte, bu projenin olmaması halinde burada anlatacağımız bilgilere asla ulaşamayacağımızı da belirtmek gerekiyor. Kısaca yasal prosedürü de aktarmak istiyorum. Bakanlık kararları gereği 2004 yılında üç kişi görevlendirildik. İlk gittiğimizde kiminle konuşacağımızı, kime başvuracağımızı bilmiyorduk. Belki hepimiz Üsküdar meydanının geçmişini hatırlarsınız; buraya Demokrasi Meydanı denirdi. Bir grid plan hazırladık ve istasyonun nereye yapılacağını düşündük. İlk benim sorumluluğumda yapılan grid planı bugüne kadar gelişerek kazı boyunca kullanılan bir plandır. Proje, Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı DLH (Demiryolları, Limanlar, Hava Meydanları) tarafından sürdürülmekte olup, DLH tarafından, tarafımızdan kazılması istenen alan belirlendi. Burası, Marmaray'ın Üsküdar Aç-Kapa İstasyonudur.

Çünkü, projede inşa edilecek alan belirlenene dek, biz ne yapacağımızı bilmiyorduk; çünkü kültürel fizibilite planı arkeoloji formasyonu bulunmayan modern çizim mimar uzmanca 1997 yılında hazırlanmış ve bu raporlarda gerek Yenikapı gerek Sirkeci dahil Üsküdar içinde açıklayıcı arkeolojik-tarihsel platformdan söz edilmemekte idi. Şimdi burada sunulan plan bugüne dek ilerledi, ayrıca burası yaşayan bir kent. Burada bir yıl içinde kazılan çeşitli yerlerin yanı sıra müzemiz tarafından kazılmasına Kurul kararınca engel olunan alanlar da bulunuyor. Burası, Kurul kararları gereği her temel kazısında olduğu gibi İstanbul Arkeoloji Müzeleri denetiminde yapılan bir kazıdır ve bu nedenle uzmanlar iş koşullarına göre görevlendirilmiş idi. Bu nedenle, 2004 Mayıs ayında alan sorumluluğum altında başlatılan Marmaray-Üsküdar kazısı, 2005 Haziran'ına kadar, görev zamanları 1-6 ay arasında değişen 11 müzeci ile izlenmiş ve ancak 4500 metre kadar kazılabilmiş idi. Bu zaman zarfında sadece, Geç Osmanlı-Yakın tarihimize ait temel kalıntılar ortaya çıkarılmış olup, arkeolojik buluntular tesadüfen ve sayılı çıkmakta idi. 2005 yılı Temmuz ayında, Müdürlükçe, Müzemizin önemli bir çalışması olduğu için, benim göreve devam etmem istendi. Şimdi burada sizlere sunacağım Üsküdar Marmaray kazısı, yaklaşık 3 yıllık bir çalışmaya dair 15.000 metrekarelik bir kazıyı ve yorumlu sonuçları içermektedir.

Asfalt altında molozlar, doldurma yıkıntılar ve yıktırılan eski binaların temel izleri vardı... Meydanları iyileştirme prosürü adı altında, 1946, 1954 ve 1980 yıllarında İstanbul'un bütün meydanlarında ruhsatsız yapılar dahil, bir değiştirme politikası söz konusuydu. Örneğin 1980 yılında açılan sahil yolu dolgudur. Eskiden Osmanlı karakolu olan şimdiki orduevinin önü sahil idi. Eski antik gravürlerdeki eserlerden günümüze hiçbir iz kalmadı. En son kazdığımız alanın dışında bulunan Fatih devrine ait bir mimari olan Küçük Hamam bugün ne yazık ki market olarak kullanılıyor. Üsküdar'ın ortasından giden deplase hattı yana alınacağı için bizden yanların da kazılması istendi. 19. yüzyıl Üsküdar'ı ne durumdaydı? Bu noktada Pervititch'e başvurduk. Araştırmacı Müsemma Sabancı oğlu'na göre, Osmanlı İmparatorluğu zamanında İstanbul'a göç eden bir Hırvat ailesinin çocuğu olan Pervititch, Saint Joseph Fransız Lisesi'nde öğrenim görür. O dönemlerde İstanbul'da sıkça yaşanan yangınlar nedeniyle sigorta haritalarının hazırlanmasını isteyen bir sigorta şirketi, bu iş için Pervititch'i görevlendirir. Bunun üzerine Pervititch 1922-1945 yıllarını kapsayan bir kent planı çıkarır. Biz de çalışmalarımızda bu haritalardan yararlandık.

Ne yazık ki, kazılarda karışık çıkan bütün altyapı tesisleri de katledilmiş durumdaydı. Hangisi çalışır durumda olduğu belli değildi. Ayrıca, trafik en büyük sorun olarak kazı alanlarını kısıtlamakta idi. Boğaz'ın tepelerinde deniz gören siteler yapıldığı için buradan iskeleye inen yollar, ara sokaklar, köprüye bağlanan yollar trafiğe kapatılamıyordu. Alanda trafiğin kapatılması durumunda çok daha rahat çalışılırdı.

Mevcut durumda ise bir taraf trafiğe kapatılıyor, biz orada çalışıyoruz, sonra o kısım trafiğe açılıyor ve diğer tarafa geçiyoruz. Yani antik bir kentte kazı yapmak, kent merkezinde kazı yapmağa benzemez. Terkedilmiş bir antik kentte istediğiniz gibi hareket edersiniz. Ama, biz alanda söylediğim nedenlerden ötürü, rahatlıkla sağa sola ilerleyemiyorduk.

12-13. yüzyıla ait Apsidal Yapı Üsküdar'da en eski mimari yapıdır... Hiç umulmayan bir şekilde Üsküdar'da ilk defa 12-13.yy.a ait bir mimari yapı ortaya çıktı. Tek nefli apsidal yapının koridorları yenilmiş, duvarlar yıkılmış durumda. Biz küçük buluntularla bu yapıları tarihlendirmeye gayret ediyoruz. Daha erken dönem buluntulara ulaşmak için de sondaj çukurları açıyoruz. O apsidal yapının tabanını bulmak için indiğimizde karşılaştığımız bir iskelet, önce bize bu kişinin bir cinayete kurban gitmiş olabileceğini düşündürdü. Daha sonra diğer iskeletlerin de yan yana, elleri göbekte ya da göğüs üzerinde kavuşmuş şekilde olduğunu gördük. Yapının anlaşılabilmesi için kazıyı ilerlettik. Bu arada trafiğin sürekli değiştirilmesi gerekti. Burada ilginç olan, iskeletlerin bazılarının başının, bazılarının ayaklarının duvarın altından devam ediyor olması. Bu da bize arada 50-100 yıl fark olduğunu düşündürüyor. Bununla birlikte yapının ağırlığıyla zaman içinde toprağın çöktüğü ve bir dönem ortaklığı olduğu izlenimi edinmek de mümkün.

Hiç kimse Üsküdar'ın meydanında böyle bir şey olacağını tahmin etmiyordu. Burada MS 5-6. yüzyılda bir kilise olduğunu tarihi kaynaklardan öğreniyoruz. Zaman içinde Arap, Sasani akınları, depremler gibi çok çeşitli tarihi olaylar yaşanmış. Daha sonra 10. yüzyılda buraya, afaroza uğramış ve yarımadadan ayrılması gereken Simon Theologos adında bir keşiş gelmiş ve kiliseyi onararak felsefi çalışmalarına ve reformlarına devam etmiş. Daha sonra yaptığı hatayı anlayan patrik onu geri çağırrsa da bu kez kendisi dönmek istememiş. O dönemlerde Bizans'ta dindeki aşırı tutuculuk nedeniyle daha modern din adamlarının reformcu çalışmaları bazılarını rahatsız ediyordu. Simon Theologos da muhtemelen bunlardan biriydi. Buluntular bize bu yapının 10. yüzyılda onarıldığını, daha sonra 11-12. yüzyıllarda kullanıldığını gösteriyor. Bunlar *in situ* durumda değil, dağılmış olarak bulundu. Bulduğumuz muazzam bir amfora kulbunun baskısından 5.-6. yüzyılda limanın ne kadar işler durumda olduğunu anlayabiliyoruz. Burada limanın en önemli gereçleri amforalar, kalisler, ekmeğe pişirme tekneleri, çeşitli formda ve bezemede 12-13. yüzyıla ait kaplar...

1204'te IV. Haçlı Seferi İstanbul üzerine yapılmıştı. Yazarlar, Haçlıların o sırada kuvvetlenmeye başlayan İslam dünyasının üzerine gitmek ve Doğu'nun zenginliklerini ele geçirmek için Haçlı seferlerinin başladığını bildirirler.

Bizans'ın içine gireseler de dıştaki köylerin, çiftliklerin bazı zenginliklerini, hatta çatıların kurşun levhalarını bile aldığını söylüyorlar.

Sırlı keramik Mezapotamya'da oldukça yaygın görülen ve M.Ö. 4000'lere kadar uzanan bir sanat ürünü. Burada üzerinde vahşi bir hayvanla bir kartalın mücadelesinin betimlendiği bir gemi tabağı bulduk. Avrupa'da ortaçağın o karanlık izleri sürülürken 10-12. yüzyılda Anadolu'da aydınlık dönem yaşıyordu. Pir Sultanların çıktığı dönemde Selçuklu ustaları Bizans'ta çalışıyorlardı. Bu eserler de Selçuklu ustalar tarafından, Bizans atölyelerinde imâl edilmiş. Kazıda çıkan çeşitli kırık parçalarla tarihlendirme yapıyoruz. Haç şeklinde, çarımha ait kutsal tahtaların taşındığı kaplar bulduk; bir iskeletin göğsünde çıkan bu kaplar muhtemelen iple asılıyordu ve ip zamanla eriyip gitti. Binamızın çatısını anlamak için ne yazık ki ne bir keramik ne bir kaplama levhası bulabildik. Büyük olasılıkla tıpkı bugünkü hisarlar gibi, bir oyuğa çeşitli şekilde direkler konuyor ve daha sonra belki ahşap bir perde gibi bir çatı yerleştiriliyordu. Duvar işçiliği bize 11-12. yüzyıla ait gizli duvar tekniğini gösteriyor. Burada iki sıra olarak gördüğümüz duvarın içinde, yapının daha kuvvetlenmesini sağlamak amacıyla üçüncü bir tuğla sırası konmuş. Bülbül Deresi'nin alüvyonunun üstüne kazıklar çakılıp blok taşlarla ve Horasan harcıyla yapılan yaklaşık 600 metrekarelik bir yapı, Hans Neusch adındaki araştırmacının çalışmalarında payeli bazilikalar olarak geçiyor. Anadolu'da Likya bölgesinde, Konya Karaman ve Niğde çevresinde benzerleri mevcut. Ortadaki alanın daha yüksek olabileceğini düşünüyoruz; yanda tek nefli koridorlar devam ediyor.

İskele Kalıntısı gerçek bir sürpriz idi... Alandaki diğer açmalarda iskele kalıntısına rastladık. Yenikapı'daki ekipten Shela Matheyus geldiğinde inanmadı ve bunun bir geç devir kalıntısı olabileceğini söyledi. Fırınlanmış, ziftlenmiş, birbirine büyük mihlarla bağlanmış şekildeydi iskele. Fakat yaptığımız ölçüm ve çizimler sonucunda ikisinin birbiriyle birleşmediğini anladık. Büyük olasılıkla Bülbül Deresi'nin ağzının iki tarafına yapılmış, çünkü antik devirde nehirlerin ağızları oyularak hem karanın içine gitmek, hem de denizden daha fazla ulaşım elde etmek için iskele yapılıyordu. Biz sadece belli bir kısmını açabildik. Bu yapının korunması için merkez restorasyona yazı yazdık, gelip ilgilendiler. Önce iyi sularla yıkadık, çünkü burada sürekli motorlar çalıştığı için deniz suyu yükseliyor. Sonra iskele kenevir kumaşlarıyla kaplandı, Gebze'den dağ kumu getirilerek üstüne örtüldü ve bu şekilde korumaya alındı. İleride yapılacak herhangi bir kazıda devamının bulunmasını ümit ediyoruz.

Üsküdar'ın diğere bir adı olan "Scutari", bir tahmine göre Grekçe "ham ya da tabaklanmış deri" anlamını taşıyan "Scitos"tan türemiştir. Deriden yapılan kalkanları taşıyan askerlere de "Scutarion" deniyordu. Scutari'de, yani Üsküdar'da, M.S. 2. yüzyıl Roma devri kışlaları bulunuyor. Roma İmparatorluğu'nun en büyük eyaleti Anadolu'ydu. Bütün Batı Anadolu'da Doğu'da olduğu gibi önemli kentler bulunuyordu. Burası da büyük bir olasılıkla Roma İmparatorluğu'nun eyalet kentlerinden biriydi. Bu güzel coğrafyada o kışlanın olması da çok doğal.

Çanak Çömlek Parçaları efsanelerdeki M. Ö. 7. yüzyılda kurulan Khrysoplois kentini gerçeğe dönüştürdü... Burada daha erken dönem eserlerinin var olduğunu, örneğin efsanelerde söz edilen Khrysopolis kentinin bulunduğunu düşünüyorum. M.Ö. 410'larda 5. yüzyılın sonlarında "On binler Mezopotamya'dan dönerken kuzeye yöneldiler, Karadeniz boyunca ilerlediler ve Khrysopolis'e geldiler. Yedi gün kaldılar, birlikte getirdikleri ganimetleri sattılar" denir. Ganimet ne olabilir? Buradan yola çıkarak, bölgede Doğu'nun, Greko-Pers devrin en değerli maden malzemesini satın alabilecek zenginlikte bir halkın yaşadığını anlıyoruz.

Bulduğumuz kandiller, unguanteriumlar, Roma keramikleri ile çok erken döneme, M.Ö. 7-6-5. yüzyıla ait çanak çömlek parçaları. İlk göz ağrımız olan parçayı, siyah batı yamacı keramiği bulduğumuzda, "İskender çağı"nın karşında durduğunu düşündüm. Ayrıca, kucağında aslanıyla Tanrıça Kybele' heykelcik parçası da bulundu.. Kaidesi üzerinde Poseidon'un Dorik lehçedeki karşılığı olan "Poteidamus" yazılıydı. MÖ 5-6. yüzyıla ait bu kelime, M.S. 2. yüzyıl eserinde halen kullanılıyordu.

Prof. Dr. Mehmet Özdoğan ve geçenlerde kaybettiğimiz Prof. Dr. Ufuk Esin'in de Boğaz'ın ne zaman nehir, ne zaman Marmara gölü olduğuna, o geçişlere, çökeltilere ilişkin müthiş bir çalışmaları mevcut. DLH de onların bu çalışmasını destekler görünüyor. 30-40 metrede halen deniz kabukları, midyeler, kum birikintileri görüyoruz. Bir limanın en önemli parçaları olan çıpalara her yerde, her kazıda rastlanmıyor. En eski çıpaların tek delikli olduğunu, Batı Anadolu'da rastladığımız örneklerden ve Homeros'un dizelerinden anlıyoruz. Homeros kolonizasyon devrinde yurtlarını terk eden gemiciler için şöyle diyor: "Geldiler kıyılara, kör olası yoksulluktan kaçıyorlardı. Zevkli değildi gemi yolculukları. Delikli taşları denize attılar." Zaman içinde tek delikli çıpaların delik sayısı kullanım amacıyla üçe kadar çıkıyor. Bir tanesine ip bağlanıyor, diğere ikisine ise ahşap direk konuluyor. Denize ya da karaya bırakıldığı zaman o ahşaplar kuma saplanıyor ve diğere ip de gemiyi bağlıyor.

Kazı sırasında Batı Anadolu'da benzerine rastlanmayan, ancak Kırım/Ukrayna; Brezan'da olabileceğini tahmin ettiğimiz erken keramikler bulundu. Nötron aktivasyon analizleri yaptırıp malzemenin yerli toprak mı olduğunu yoksa boya mı kullanıldığını öğreneceğiz. Uzun zaman alan ve paralı bir işlem olan bu analiz için Alman Arkeoloji Müzesi'ne başvuracağız. Ukrayna'da bunun bir benzeri olabileceğini belirtmiştik, ancak Batı Anadolu'da bir yerli atölyenin olduğunu düşünüyoruz. Ama ne Teos'u, ne Claros'u biliyoruz; tek bildiğimiz Miletos. Kazı yapmak kadar, kazı sonrası yayın yapmak da büyük önem taşıyor.

M.Ö. 5. yüzyılda Atinalılar su yolunu ele geçirirler. Doğu-batı, kuzey-güney deniz yolu çok önemlidir ve burada gümrük binası kurarlar. Otuz tane gemi ve bu gemilere komuta edecek iki de komutan gelir. Bununla ilgili olarak Ksenophon şöyle der: "Buraya geldiler, gümrük binasını kurdular, komutanları bıraktılar, şehri surlarla donattılar." Bu efsane gibi tümceleri, kazılarda bulduğumuz M.Ö. 5. yüzyıla ait keramikler gerçek bir kenti, üstelik zengin bir donanımlı klasik dönem kenti işaret etmektedir.

Son çalışmalarımızda çıkan yerler izinle korumaya alındı. Ancak burada trafiğin akması konusunda esnaf da, halk da bir noktada haklıydı. Dolayısıyla yapıya değmeden üst yol yapıldı. Son çıkan buluntularımız arasında deriler, kaşıklar, anahtar, bir iskeletin bağlandığı "anele" dediğimiz taş bulunuyor. Müzemizde açtığımız sergide Arkaik eserlerimizin yanı sıra İslam, Bizans, Roma devri ve klasik Helenistik parçalarımız sergileniyor. 1950'lere ait olduğunu tahmin ettiğimiz, Üsküdar Karaca Sokak'ı gösteren bir fotoğrafta dikkatimizi çeken iki sütun, bize daha tepeye doğru bir Roma devri yerleşmesinin var olduğunu ispatlıyor.